

ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ
Д.10.03.228

УДК 894.341. (808)
КОЛ ЖАЗМА УКУГУНДА

ЖУМАЕВА ГҮЛГААКЫ ЗУЛУМБАЕВНА

**Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ТАРЫХЫЙ
ЭС ПРОБЛЕМАСЫНЫН КӨРКӨМ ИШТЕЛИШИ**

Адистиги 10.01.01 – КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИНИН КАНДИДАТЫ ОКУМУШТУУЛУК
ДАРАЖАСЫН ИЗДЕНИП АЛУУ ҮЧҮН ЖАЗЫЛГАН
ДИССЕРТАЦИЯНЫН

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

БИШКЕК – 2004

Диссертация И.Арабаев атындагы КМПУнун карамагындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты кафедрасында аткарылды

ИЛИМИЙ ЖЕТЕКЧИ: Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, филология илимдеринин доктору, профессор
К. АСАНАЛИЕВ

ОФИЦИАЛДУУ ОППОНЕНТТЕР: Филология илимдеринин доктору, профессор Л. Үкүбаева

Филология илимдеринин кандидаты, доцент А. Медетов

ЖЕТЕКТӨӨЧҮ МЕКЕМЕ: Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты жана аны окутуунун методикасы кафедрасы

Диссертация 2004-жылдын _____ саат _____ Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин жана КРУИАнын Манастануу жана көркөм маданиятынын улуттук борборуна караштуу филология илимдери боюнча диссертацияларды коргоо Д. 10.03.228 ведомстволор аралык Диссертациялык кеңештин жыйынында жакталат.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси 265а

Диссертация менен КУУнун илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат таркатылды _____ 2004-ж.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

А.Кадырмамбетова

ИШТИН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Жер шарында адам саны бир нече миллиардды түзсө, тилдеринин түрдүүлүгү алты миң чамалуу. Жайгашуу зоналарына жараша тиричилик, маданий, расалык өзгөчөлүктөрү да калыптанган. Мындай ар кылкалыкка карабастан элдердин жашоо образында маанилүү жалпылык – жаш муунга тарбия берүү маселеси бар. Өткөн – бүгүнкү – келечекке дегендердин ортосундагы байланышты ар бир эл, улут, уруу, мамлекет өзүлөрүнүн маданий, коомдук-экономикалык, саясий-социалдык өнүгүш денгээлдерине, талабына ылайык тутумдаштыра жүрүүгө умтулуп келишкен жана келүүдө. Бул маанилүү кубулуштун диалектикалык байланышын сактоодон жана өркүндөтүүдөн тигил же бул элдин, улуттун, уруунун, мамлекеттин өзүн өзү жоготпоо, жарыкчылыкта өнүгүү перспективасы, тарыхый аренада сакталуу кыябы аныкталат.

Аталган байланыш күнүмдүк жашоо тажрыйбасын, жан багуу айла-амалдарын, дүйнө түшүнүгүн, диний ишенимдерин үлгү түрүндө улам кийинки муундарга калтыруу, өткөзүү менен эле чектелбейт. Ал көптөгөн кылымдар бою топтолгон эс уюткусун оозеки же кагаз түрүндө соңкуларга тапшырып, андагы рационалдуу, философиялык дөөлөттөрүн прогресс үчүн пайдаланууга, нравалык, гуманисттик принциптердин калыптанышына, жашоо нормаларына айланышына дамамат умтулуусу менен баалуу.

Жазма-сызуусу массалык денгээлде болбогон кыргыз сыяктуу элдерде өткөнүн, турмуштук тажрыйбаларын, тарыхын эске сактоо, аны оозеки баян түрүндө кийинкилердин эсине салып туруу айрыкча күчтүү, таасирдүү, ийкемдүү жолго коюлган. Зарыл делинген тарыхыйбы же күндөлүкпү фактылык материалды табууда жазуусу өнүккөн элдер үчүн жазма булактарга, ары муктажына жараша архивге кайрылууга ар качан кажети бар. Ал эми кылымдар бою көчүп, конуп жүргөн жашоосунун эң маанилүү тармагы болгон мал чарбачылыгы үчүн ыңгайлуу жайыт айынан коңшу айыл гана эмес, коңшу башка элдер менен да кагылышка түшүп келген кыргыз элине оозеки кеп тарыхы боюнча архивдин да, таанып-билүүчү булактын да, кыскасы, материалдык, руханий маданияттардын бардык түркүмдөрүнүн милдетин өзүнө сыйдырып келген синкреттик маалыматтан.

Бүгүн да кеңири колдонулуп келе жаткан жөнөкөй көрүнгөн турмуштук мисал. Элибизде жети атасын таанып билүүнү, мындайча айтканда эстей жүрүүнүн зарылдыгын жашообуздун улуттук мыйзамы катары баалаган көз караш өчө элек. Тереңден караган жанга мында укмуштай зор тарыхый эс тарбиясы камтылып турат.

Анткени, дүйнөдөгү кеңири тараган пикирге ылайык ар муундун жашы 20-30 менен өлчөнөт. Жыйырмасында адам баласы артында урпагын калтырууга жетишсе, отузунда ага аздыр-көптүр турмушка карата ой, түшүнүгүн, тажрыйбасынын маанилүү делинген критерийлерин ата-бала иретинде кабыл алдырууга, сиңирүүгө үлгүрүп калат экен. Ошондон улам кыргыз элинин жашоо образынын өзүнчөлүгүнөн келип жаралган «жети атаны эске тут» талабы бери болгондо $7 \cdot 30 = 210$, эки кылым окуясын, эки кылым ата тарыхын эске тутуу дегендикке келип такалат.

Кыргыз элинде «ЭС» деген сөздүн эки чечилмеси жолугат. Ал «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө»¹ төмөнкүдөй берилген:

1. Акыл, аң-сезим
2. Ойдо сактоо, унутпоо жөндөмдүүлүгү

Сөздүн экинчи маанисинен алып карганда жети атаны эстей жүрүү, жек-жаатынды, тууган-уругунду так билип, карым-катышыңды үзбөй, адамгерчилигинди көрсөтүү. Биринчи иретте эки жүз жылдык тегиндин, уруундун, уругундун акырында элиндин, себеби, эки кылым ичинде карым-катыштын, алыш-бериштин диапозону ушунчалык кеңейет дейсиз, жер тамырынан эл тамырынын көптүгү анык болуп чыгат. Демек, булактардан дайра куралгандай эле, жеке эстегиден элдин жалпы тарыхы аңдалып, уланып, эстелип келет. Ошентип кыргыз элинин жашоо образында тарыхый эс проблемасы (историческая память) трайбалисттик позицияга жуушпаган, жалпы адамзаттык өнүгүүнүн эң орчундуу компоненти болгон кечеги менен бүгүнкүнүн, бүгүнкү менен эртеңкинин ортосундагы өтмө байланышты (преемственная связь) чыңоого өбөлгө түзүп турган көрүнүштөн экендиги тастыкталат.

Изилдөө аталган проблеманын тарыхыйлыгын кароону көздөбөйт. Тарыхый эстин диапозону өтө кеңири, салмактуу. Ага кылымдар тепчиген окуя тизмегиндеги болобу же бүгүнкү турмушубуздагы болобу, адамдардын өз ара мамилеси, адеп-

¹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. /Ред. Абдулдаев Э., Исаев Д. - Фрунзе: Мектеп, 1969.-769-б.

ахлагы, ишениминдеги жашоонун бардык сфераларындагы түшүнүк сыпаты сиңирилип турат.

Маселени дал ушундай ракурста кароо жана түшүнүү гана эстарбиясы же илимий термин менен айтканда тарыхый эс проблемасы күнүмдүк актуалдуу деген бир беткей аныктоодон алда канча алыс тургандыгын аңдатат. Кыргыз адабиятында бул өңүттөн алып караганда бир да чыгарма бул проблеманы камтыбай калган эмес. Ырас, калемгердин чыгармачыл ой, максаты дайыма аны биринчи планга кое берүүгө мүмкүндүк ачпас, ошол себептүү буга чейинки изилдөөлөрдө бул маселени тигил же ал чыгармадан кароо аракети да учурайт. Бирок, биз жогортодо ырастагандай, тарыхый эс проблемасы дээрлик ар бир көркөм чыгарманын, подтексте болсо да, маанилүү идеялык компоненти болуп келген жана боло бермекчи. Анткени, тарыхый эс дегенде жалаң гана тарыхый окуяга тиешеси бар нерсенин көрүүбүз чалакайымдык. Ошол себептүү кыргыз адабиятынан кайсы гана жазуучунун кандай гана чыгармасын мисалга тартпайлы: А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар», «Күүнүн сыры», К.Жантөшевдин «Каныбек», «Менин тагдырым», Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери», К.Баялиновдун «Боордоштор», «Курман жылга», А.Токтомушевдин «Алтын тоо», «Какшаалдан кат», А.Осмоновдун «Ак Мөөр», «Махабат», Ж.Турусбековдун «Ажал ордуна», Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», С.Эралиевдин «Жылдыздарга саякат», деги койчу, не жанрдагы чыгарманы албайлы, баарында тең адамдын кимдигин аныктоо маселеси, адам турмушунан корутундуланган тажрыйбалык критерийлер менен үн алышып чечмеленет.

Албетте, инсандын турмуштук, философиялык жана адабий параметрлерин аныктоодо жакындыктар менен айырмачылыктар бар. Алар тууралуу адабиятчы В.Кожевниковдун баамдары кыйла так: «Философское понятие личности и воплощение ее в художественном образе разнятся еще и тем, что философский угол зрения предлагает параметры для определения объективной сущности человека, и отсюда можно вывести характеристику «статически» типичной личности, а литература же в сознании писателя-художника имеет оценочный социальный, нравственный, психологический «эталон», возникающий на основе постижения художником действительности, его жизненного опыта и мировоззрения.. Это внутренняя авторская позиция, которая будучи реализованной в творчестве, становится литературной

действительностью, вследствие чего можно сказать, что литература имеет свою, выведенную из исторического и жизненного опыта концепцию личности данной эпохи, которую она воплощает в художественных образах. Разные пути к постижению сущности человека, личности: в литературе – конкретизация общего в индивидуальном («типичный характер в типичных обстоятельствах»), в философии – всесторонний анализ индивидуума ради выявления его характерности для конкретно-исторического этапа – при разнонаправленности процесса постижения имеют одну цель, одну задачу, вследствие чего понятия личности и литературного героя (характера, образа) опять предельно приближаются одно к другому. Но и при том, что концепция личности (определения сущности человека), учитывающая все предлагаемые философией параметры, и та концепция личности, которую подразумевает позиция художника, должны в принципе совпадать».¹ Мындан тышкары ал инсандын тарыхый маңызы тууралуу түшүнүктү кошуу зарылдыгын белгилеп, бул параметр коом-адам катыштыгын камтыганын көрсөтөт.

Совет бийлигинин жылдарында дүйнөнү материалисттик тааныган атеисттерди тарбиялоо багыты соңку муундардын аң-сезиминде омоктуу бир түшүнүктү какшытып вакуумду пайда кылган. Натыйжада атасынын сөөгүн кайда коюу, дооронун окуу, кепиндеп көмүү, кураны түшүрүлөбү же жокпу баары бир эмеспи деген кыздагы Шаймерден менен Сабитжандын мууну тарбияланды. Кайра куруудан кийин кыргыз жергесине чогулбаган нектарды көргөн түркүн желимчилер сымак жайылып кирген диний секталар толуп чыкты. Алар ошол «вакуумду» ата-баба ишенимине кайчы келген кайырдиндик окуулар менен толтуруп, ата-эне менен уул, кызынын, туугандар, айылдаштар ортосундагы ыркты кетиришти. Кылымдар сакталган тарыхый эстин пайдубалына дагы бир жик салынды. Эми дин биримдигин бетке кармап бабабыз Манас сактап келген элдин, жердин бүтүндүгүнө тынчтык жол менен экспансиялык чабуул ичтен чыккан «жаңы көзкамандардын» жардамы аркылуу башталмай болду. Ушул

¹ Кожевников В. Концепция личности и герой в социалистических литературах. // Литература европейских стран социалистического содружества: Сборник - М.: Наука, 1983. – 172-б.

ыңгайдан алып караганда тарыхый эс проблемасынын адабият таанууда гана эмес илимдин башка областтарында да изилдөө объектиси болууга толук акылуулугу жана актуалдуулугу айкын.

Иштин максаты - Ч.Айтматовдун калеминен жаралган көркөм чыгармалардагы Танабай, Момун, Орозкул, Бала, Кириск, аткыч Орган, Найман –Эне, Казангап, Эдигей, Сабитжан, Тансыкбаев, Авдий, Базарбай, Иисус, Бостон, Гришан, космостук монах Филофей, Руна жана башкалардын образдары аркылуу тарыхый эс проблемасы Мезгил жана Система ыйгарган мүмкүнчүлүктөрдүн алкагында козголуп, адеп чакырыгын салып келгендиги айгине. Калемгердин алгачкы адабий кадамынан баштап орун алган тарыхый эс проблемасынын анын көркөм ойлоосунда китептик таасирлерден, риторикалык пафостон кантип арылып, мазмундук жактан байышын, идеялык жактан таасирдүүлүккө ээ болушун илимий даражада түшүндүрүү.

Изилдөөнүн объектиси катары коюлган максатты илимий талапка жараша жүзөгө ашыруу үчүн калемгердин дээрлик бардык чыгармалары алынды.

Изилдөөнүн милдети. Жазуучунун чыгармачылык лабораториясында тарыхый эс проблемасынын ар түрдүү адабий - тарыхый этаптарда кандай көркөм- идеялык градацияларга дуушар болгондугун илимий багыттан:

- калемгердин чыгармачылыгынын алгачкы этабына таандык болгон аңгемелеринин архитектуроникасындагы эс тутум маселесинин алган ордун, идеялык функциясын;

- «Ак кеме» повестине чейинки көлөмдүү чыгармаларынын образдар системасындагы тарыхый эс проблемасынын ички катыштыгын, көркөм-идеялык маанисин;

- тарыхый эс көрүнүшүнүн каармандын коомдук, социалдык, нравалык портретин чечмелөөдөгү жаңы эстетикалык идеялык сапаттарга ээ боло баштоосун;

- бул проблеманын чыгармалардын структурасында эстетикалык, идеялык көрсөткүчтөн философиялык, тарыхый перспективалык даражага көтөрүлүүсүн;

- турмушта реалисттик көрүнүш катары колдонулган бул маселени Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында концептуалдуулукка ээ болуусун;

- тарыхый эс проблемасынын турмуштук компоненттеринин кыргыз баласындай эле дүйнө элдеринин жашоосундагы бардык

мезгилдер үчүн баалуулугун, жалпы адамзаттык маанилүүлүгүн андоо.

Изилдөөнүн жаңычылдыгы

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын, көркөм жаралгаларынын идеялык-эстетикалык функцияларын, тилдик каражаттарын, стилдик өзгөчөлүктөрүн, образдар системасын изилдөөгө чакан рецензиялардан проблемалуу макалаларга, монографиялардан кандидаттык, доктордук диссертацияларга чейинки формадагы эмгектер арналган. Мындай иштер СССР күчүндө маалында социалисттик делинген лагердеги өлкөлөрдө гана тургай дүйнөлүк масштабда да аткарылчу. Азыр да Ч.Айтматовдун феномени адабият таануу илиминде толук ачылып, изилденип бүтө элек проблемадан. Мунун ичинде Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы тарыхый эс проблемасынын көркөм иштелиши адабий сындагыдай эле адабият таануубузда системалуу изилденбеген маселеден. Ырас, Ч.Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романына арналган пикирлерде чыгарманын архитектоникасындагы манкурттукка байланыштуу эс проблемасы жөнүндө ойлор учурайт. Бирок алар негизинен романдын фактурасы жөнүндө. XX кылымдын 90-жылдарынан тарта коомдогу саясий, маданий өзгөрүштөрдү эске алуу менен жазуучунун чыгармаларында инсандын, уруунун, элдин акырында жалпы адамзаттын жашоосундагы тарыхый эс проблемасынын маанилүүлүгү, келечек баалуулугу образдар системасы аркылуу көркөм реализацияланышын биринчи ирет комплекстүү изилдөөгө тартуу.

СССР империясынын ыдырашы менен майда улуттардын өз алдынчалыкка умтулушу, тарыхына, маданиятына өз бетинче, жалпы өнүгүш тизмегинен баа берүү өбөлгөсүн түздү.

Ч.Айтматовдун чыгармасындагы эс проблемасына байланыштуу чакан да болсо атайы арналган бир макаланы¹ атоо орундуу. Анын автору маселеге жанрдын алкагына жараша айрым теориялык аспектилерин туура козгогонун белгилөө менен проблемага философиялык ыңгайдан мамиле эткендигин эскертмекчибиз.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык жана теориялык базасы иретинде айтматовтаануу илиминин түптөлүшүнө негиз салышкан дүйнө элдеринин адабиятчы, окумуштууларынын

¹ Бакиева Г. Проблема памяти в творчестве Ч.Айтматова // Ч.Айтматов жана азыркы рухий маданият. – Бишкек: Илим, 1993, 11-17-б.

эмгектери саналат. Атап айтканда М.Бахтин, Г.Гачев, В.Коркин, Л.Лебедева, В.Левченко, М.Пархоменко, Ю.Суровцев жана башкалар менен катар кыргызстандык адабиятчы, илимпоздор К.Асаналиев, К.Артыкбаев, А.Акматалиев, К.Бобулов, М.Борбугулов, Ч.Жолдошева, Е.К.Озмитель, М.Рудов, Л.Үкүбаева, А.Эркебаев жана башкалардын илимий изилдөөчүлүк эмгектери да маанилүү таянычтан болушту. Кыргызстанда айтматовтаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү тууралуу окумуштуу А.Садыковдун илимий очеркин¹ өзгөчө бөлүп көрсөтүү ылайык.

Мындан тышкары кыргыз элинин жашоо образын, салт-санаасын, тарыхый-этнографиялык планда изилдешкен В.Бартольддун,² С.М.Абрамзондун,³ С.Аттокуровдун⁴ фундаменталдык эмгектеринин тарыхый эс проблемасынын турмуштук маанисин аныктоо боюнча информациялык зор кызматын белгилемекчибиз.

Тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык жана элдүүлүк принциптери диссертациялык иштин изилдөөчүлүк принциптеринен болуп саналат. Жазуучунун чыгармаларындагы айрым идея, образдардын турмуштук же фольклордук генезисин аныктоо менен улуттук адабий-тарыхый процесстин рамкасындагы ойду көркөм туюнтуу боюнча оригиналдуулугун жана типологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн тактоого өбөлгө ачты. Албетте, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы кандайдыр бир вакуумда өөрчүгөн жок. Ал тектеш тилдүү жана орус, дүйнөлүк башка элдердин адабияттары менен карым-катышта, калыптанды, өнүгүп, өстү. Натыйжада анын чыгармачылыгында адабий таасирленүү менен бирге таасир этүү барабардыкта болгондугу аксиомадан. Бирок кандай гана мотив, идея, образ, сюжет анын лабораториясынан орун албасын, улуттук колоритке, типтүүлүккө ээ болуп, жалпы адамзаттык маанидеги баскычка көтөрүлгөндүгү айгине.

Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы тарыхый эс проблемасынын көркөм чагылышынын изилдөө теориялык жана

¹ Садыков А. Кыргызстанда Айтматов таануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү: Илимий очерк. – Бишкек: 1992

² Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түзгөн жана баш сөзүн жазган Ө.Караев. – Бишкек: «Айбек», 1997.

³ Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос, 1999

⁴ Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. - Бишкек: Кыргызстан, 1995

практикалык мааниге ээ. Изилдөөнүн тыянактары коомдун өнүгүшүндөгү психикалык, этикалык, нравалык амплитудалардын, деформациялардын коомдук тарыхый себеп-натыйжаларын диалектикалык планда андоо жана түшүндүрүүгө өбөлгө ачат. Бүгүнкү күндүн адамындагы жоопкердик, мээримдүүлүк дефициттерин жоюуга педагог, политолог, социолог, психолог адистерге кандайдыр денгээлде көмөк этүүгө жарамдуу. Андан тышкары алынган корутундулар Ч.Айтматовдун чыгармачылык лабораториясынын дагы бир өзгөчөлүгүн туура түшүндүрүп, ал боюнча жалпы дарстарды, адистик курстарды, семинарларды жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде өтүү үчүн практикалык жардамы бар. Конкреттүү калемгердин көркөм ойлоосундагы тарыхый эс проблемасынын чагылыш даражасын, идеялык концептуалдуулугун анализдөө аркылуу жалпы кыргыз адабиятындагы бул маселенин реализацияланыш абалын, жазуучулардын турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантуудагы идеялык-эстетикалык изденүүлөрүн дегеле, адабияттагы тенденцияларды баалоого көмөк этет.

Диссертациялык иштин апробациясы. Диссертация И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педогогикалык университетинин алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты кафедрасында бүткөрүлдү. Изилдөөнүн жүрүшүндө анын айрым жоболору, эл аралык, республикалык илимий-практикалык, илимий-теориялык конференцияларда апробацияланды.

Мындан сырткары МТМИнин филологиялык адистиги студенттерине «Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы муундар байланышы» деген темада адистик курс 1998-жылдан тарта (36 саат көлөмүндө: 20 саат лекция, 16 саат практикалык сабак) өтүлүүдө. Ошондой эле «Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы муундар байланышы проблемасы» деп аталган 8 басма табак көлөмүндөгү окуу куралы басылып чыкты. Диссертациялык иштин жалпы көлөмү 168 бет.

Иш КРнын УИАсындагы Манаस्ताануу жана көркөм өнөр таануу институтунун проблемалык Советинде, мындан башка Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз адабияты, улуттар адабиятынын тарыхы жана теориясы кафедраларынын кошмо заседаниелеринде талкууланып, жактырылган жана коргоого сунуш кылынган.

Диссертациялык иштин структурасы:

Иш киришүүдөн, эки главадан, корутунду бөлүмдөн жана соңунда пайдаланылган көркөм чыгармалардын, илимий булактардын тизмесинен турат. Алардын жалпы саны: 92.

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдениш даражасы, жаңычылдыгы, теориялык, практикалык маанилери негизделип, эпиграф катары:

Судьбу от болезни беспамятства ты защити-
Ведь у человека на долгом и трудном пути,
Помимо Матери – той, что его родила,
Четыре есть матери –словно четыре крыла.
Родная Земля – наша суть и основа основ,
И Слово Родное, пришедшее к нам от отцов,
Родные Обычай – добрый и благостный свет,
Горящий для нас через тьму поколений лет,
Родная История – как бы она ни была
Горька и печальна, мучительна и тяжела...¹

М.Шахановдун ушу ыр саптары алынган, айтылган омоктуу ойлор дал иштин изилдөөгө алынган максатына дал келип турат.

Биринчи главасы «Ч.Айтматовдун чыгармаларында муундар мамилесинин көркөм чагылышы» деп аталып, жазуучунун алгачкы «Газетчи Дзюйо», «Ашым» (1952) аңгемелеринен «Эрте келген турналар» повестине чейинки чыгармаларында муундар мамилесинин көркөм чагылышы талданат. Калемгердин чыгармаларында муундар мамилеси биринчи кадамынан тарта борборго коюлган деп өжөрдөнүү болбос. Ошондуктан жазуучунун чыгармачылыгын этаптарга бөлгөн көз караштардын негиздүүлөрүнө токтолуп², Ч.Айтматов алгачкы учурда (1952-1956) турмуш чындыгына «үйрөнчүктүк» менен мамиле жасагандыгы «Сыпайчы», «Ак жаан», «Кайракта», «Асма көпүрө», «Түнкү сугат» сыяктуу аңгемелеринин мисалында аныкталды.

Жазуучунун бул учурдагы чыгармаларында «ата-бала» мамилеси сюжетти тике өөрчүтүүчү сапатка өсүп жете бербесе да,

¹ Айтматов Ч., Шаханов М., Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века) – Алматы, Рауан, 1996. –6-б.

² Плисецкий М. Поиски и достижения Чингиза Айтматова // Чингиз Айтматов: Очерки, статьи, и рецензии о творчестве писателя / Сост. Абдылдабеков К. - Ф.: Кыргызстан, 1975. –265-293-б.; Рудов М. Писатель и время // Сов. Киргизия. –1962. –12 дек.

улуу-кичүү ортосундагы турмуштук байланыштын диалектикасын андатуучу дараметке эгедер. Ашымдын («Ашым») согуштан кайтпай калган уулу Сагын тууралуу ой-санаасы кейиштүү болгон менен артында өнөрүн үйрөнгөн жана ал аркылуу «баягы» делинип эскерилер Кубаткулдун бардыгы жубатуучу мотивден. «Газетчи Дзюйо», «Ашым» аңгемелеринин фактуралары турмуштук чындыкка негизделгенине карабастан газеттик-журналдык информациялардын, мезгилдин деминен таасирленип, автордук көркөм ойлоонуу өзүнчөлүгү тууралуу шекшоорат берүүгө гана чамалуу.

Хронологиялык иреттеги «Ак жаан», «Сыпайчы» аңгемелеринде «ата-бала» же улуу-кичүү мамилелери сюжеттик өзөктү түзүшөт. Мындагы Зейнеп апанын («Ак жаан»), Алымбектин («Сыпайчы») жаңыга умтулуштары турмуштун шарданындай туюлганы менен алардын жүрүм-турумдарынын сүрөттөлүшү кандайдыр бир схеманын алкагында турган. Мунусу «адамдарды жана алардын турмушун чагылтуу фольклордук – эпикалык методдун традициялары менен бекем байланышта»¹ болгондугунан деп чечмеленсе, Селиверстов М² калемгердин чыгармачылык чеберчилигинин калыптануу учурундагы табигый кемчиликтер сыңары сапаттайт. Ал эми «Түнкү сугат» аңгемесиндеги каармандардын (Каратай, Сабырбек) ысымдарынын маанилеринен улам К.Асаналиев кыргыз адабиятында итапкан мезгил каармандарынын ысымы аркылуу белгилүү бир ойду берүү, туйгузуу орун алып келгендигин эскертип, Ч.Айтматов да адабий традициянын таасиринде калганын айкындайт.³

«Сыпайчы» аңгемесинде ата-бала же улуу-кичүү проблемасы негизги объектти түзгөнүнө карабастан, сюжеттин динамикасы, идеясы кыргыз адабиятына мүнөздүү 40-жылдардагы көрүнүштү кайталайт. К.Маликовдун 1940-жылы жазылган поэмага тете «Ленин шамы» чыгармасынын мазмуну ага айгак. Мындай алешемдиктерге карабастан анын алгачкы аңгемелеринде кийин Айтматов үчүн орчундуу болгон бир белги: мезгилге үнүлгөн, активдүү кызыгуу орун ала баштагандыгын Л.Лебедева көрсөткөн.⁴ Жаш сүрөткердин чыгармачылыгында конфликттерди

¹ Никипорев Н. Проза Чингиза Айтматова // Лит. Киргизстан. - 1962. №4. -12-б.

² Селиверстов М. Спроектированное через призму фольклорную // Лит. Киргизстан, 62, №6

³ Асаналиев К. Движение во времени. – Ф., 1978. –46-б.

⁴ Лебедева Л. Крутое восхождение. – Ф., 1981. 75-76 – б.

үстүртөн сүрөттөп баяндоо орун алгандыгын, анын натыйжасында «каармандын иш-аракеттерин социалдык-психологиялык жактан мотивировкалоо өксүп тургандыгын», ошого карабастан алгачкы аңгемелеринин сюжеттери мезгилдин курч, урунттуу конфликттерине негизделип курулганын адабиятчы Л.Үкүбаева да ырастайт.¹

Мезгилге үнүлүп кароо менен бирге анын курч конфликттерин сюжетке алууга жетишкенине карабастан каармандарынын иш-аракеттерин мотивациялуу ачуу жагынан өксүп турган алгачкы аңгемелеринде Ч.Айтматовдун ата-баланын же улуу-кичүүнүн ортосундагы нравалык, философиялык жана турмуштук үзөнгүлөштүк проблемасы өзөктүү объект даражасында болбогон. Бирок «Кайракта», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелеринин борборунда кийин Ч.Айтматовдун көлөмдүү чыгармаларынын каармандарынын жүрүм-турумдарынын магистралдык өзгөчөлүктөрүн түзгөн реалисттик үч принцип өзүн-өзү баалоо, андоо, сындoo (самооценка, самоанализ, самокритичность) сыяктуу сапаттардын башатында турган Кожомкуловдун, Сабырбектин, Нурбектин образдары коюлган. Буларда конфликт өндүрүштүк чөйрөдөн алыстабагандыктан муундук мамилелер тууралуу батына кеп салуу мүмкүн эмес.

«Ботогөз булак» повестинен тартып калемгердин көркөм ойлоосунда муундар байланышы проблемалык даражада байкала баштайт. Традициялык улуулар консерватор, жаштар илгери умтулган жаңычыл же тескерисинче улуулар жаштарга насаатчылык өрнөккө ээ болуп келген схема мында сакталгандай көрүнгөнү менен башкы каарман Кемелдин жан дүйнөсүндөгү карама-каршылыктуулук реалисттик планда ачылып берилет. Башкача айтканда тарых мугалими Алдыяровго бир туруп «китептик романтизмге» сугарып, турмушка байымсыз тарбиялагандай келеке мамиле кылса, мугалиминин сөздөрүнүн чындыгына ынанган маалда ага чексиз ыраазычылыгын айткысы келип, кыялында ашыгат.

«Ботогөз булак» менен Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында улуу-кичүү мамилеси жаңы ракурста чечмеленүүгө багыт алды деп корутунду чыгарууга болот. Жаштар үйрөнчүктүк ролдон тең аталыкка жетишип, а тургай кээде ачылыш жасап, бул эбак

¹ Үкүбаева Л. Чынгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. – Ф., 1984. – 31 - б.

унутолган чындык экендигин кайрадан эске салуучу жаңы функцияларга ээ болуп, идеялык-эстетикалык мейкиндиктерге ат кое баштады. Ушундай идеялык жана проблематикалык жүктү аркалап жүргөн чакан чыгармалардын катарында «Кызыл алма» жана «Атадан калган туяк» турат. Аңгемелердин тестиер каармандары Анара менен Авалбектин жан дүйнөлөрүндөгү бурулуштун илептери чоңдорду да өз жашоолоруна башкача көз менен кароого түрткү беришти. «Бул алманы ким жесе ошол бактылуу болот» деген атасынын (Исабековдун) сөзү Анараны, апасынын «кинодогуну сенин атаң» деши Авалбектин ички кусалыктарын ачыкка чыгарууга себептердин башкысы. Ч.Айтматовдун балдар дүйнөсүн көркөм түзгөн чыгармаларында алардын образдары демиургдук функцияга ээ экендиги байкалды. Бул түшүнүктү изилденип жаткан маселеге которгондо, балдар чоңдордун жан дүйнөсүнө оңолууну, жаңырууну тартуулаган образдар экендигинен көрүнөт. «Газетчи Дзюйодо» - Дзюйо, «Кызыл алмада» - Анара, «Атадан калган туякта» - Авалбек - баары тең улуулардын көз карашындагы көндүм болгон, маанисин жете түшүнө бербеген же терең кабыл албаган нерселерине жаңыча баам менен кароо өңүтүн ачып берүүгө түрткү.

Калемгердин чыгармаларында атага болгон сагынычын, анын элесине деген эңсөөсүн же атанын балага төкпөй, бербей калган мээримин жеткирүүгө өңүндө да, кыялында да умтулуусун зор ынтаа, эргүү менен чагылдырылган сценалар, балдардын, аталардын образдары аз эмес. Биздин ынамымыбызда буга Ч.Айтматовдун керт башындагы окуялардын ролу чоң. Тактап айтканда, анын атасынан эрте, капилет жана трагедиялуу ажырашы, андан атанын ордун ар дайым жоктоо, сагынычы, үмүтү, ар дайым эстеп жүрүү. Жазуучунун өзү тууралуу шилтемдеринде Карагыз апасынын сабактарын өзгөчө мээрим менен эскерүүсү тегин жеринен болбосо керек. А киши атасынын атын сураган адамдын көзүнө тике карап, башын жерге салбай, атап жүрүүнү такай эскерткен экен.¹ «Атадан калган туяк» аңгемесинин персонажы көзү азиз чоң эненин небереси Авалбекке кулагын чоюп кимдин баласы экендигин унутпай жүрүүнү тастыктаган эпизоддун маанилик окшоштугунда жеке менен жалпы элдик тажрыйба үн алышып турат. Ата-бала

¹ Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водой. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. –91-б.

мамилесин башка өңүттөн жана тереңдиктен чагылткан чыгармалардын бири «Уулу менен жолугушуу». Ата кесибин улантуу же улантпоо татыктуу урпак болуунун бирден бир критерийи эмес экендигин, бул үчүн биринчи иретте өз пикири бар, нравалык жактан таза, бийик болуу зарылдыгы көркөм чечмеленген. Жарыкчылыктан жок болуу биротоло жок дегендик эмес, татыктуу өмүр сүрүү, жаркын элес калтыруу адам жашоосунун маанилүү озуйпасы экендиги аңгемеде чебер туюнтулат.

Жазуучунун көлөмдүү формадагы «Делбирим», «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу» повесттеринде да ата-бала жана муундар аралык мамиле ар кыл ыңгайдан чагылган. «Бетме-бет» повестинин соңку кошумчаланган түрүндө бул проблема эне-бала (эне, Ысмайыл) мурдагысына салыштырмалуу драматизмдүү сүрөттөлөт. Повесттин негизинде тартылган «Көз ирмем өмүр» (1990) фильмде Ысмайылдын ата катары образдуу толумдуу чыкканы менен повесттин сюжетиндеги идея «кайра курууга» байланыштуу кайра бурулуп калгандыгын белгилейбиз.

Жамийланын образы биздин көз карашта автор тарабынан элдик каада-салттын алкагында чечилген. Анын кетишинде эки мотив бар. Өз бактысын табуу аракетин менен элдик каада-салтка ылайык жумурай журт алдында өз абийри менен калуу. Ал эми Алимандан («Саманчынын жолу») төрөттөн өлүмү да калемгер тарабынан элдик салттын өкүмү катары чыгарылган. Табияттын мыйзамын эске алганда Алимандын кылыгын түшүнүү жүйөсү бар, бирок элдик нарктан алганда аныкы шермендечилик. Элдик салт-санаанын кийинки муундарды тарбиялоодогу ордун, турмуштук баасын көркөм чечмелөө Ч.Айтматовдун «Ак кеме», «Эрте келген турналар» аттуу повесттеринде мазмундуу улантылды. Жазуучунун алгачкы аңгемелеринен өткөн кылымдын 70-жылдарына чейинки повесттеринин айрымдарын талдоого алганда муундар байланышы проблемасы тикелей көркөмдөөнүн объектиси болбогондугун, бирок ошого карабастан турмушту панорамдуу чагылтууну чыгармачылыгынын башкы ориентири катары санаган калемгердин кайсы гана жаралгасын албайлы, аталган маселе тиги же бу даражада чыгармаларынын сюжетинен орун алгандыгы айгине болуп чыгат. Ч.Айтматовдун көрсөтүлгөн мезгил аралыгындагы чыгармаларынын структурасында ата-бала же улуу-кичүү мамилелери негизинен реалдуу чындыктын маанилүү көрүнүшү сыңары камтылса да,

адамдардын жашоо образындагы негативдүү же позитивдүү жылыштардын диалектикалык байланыштарын көркөм аңдатуучу даражасына өсүп жете бербеген десек болот.

«Тарыхый эс проблемасы Ч.Айтматовдун көркөм ойлоосунда концепция катары» аталган 2 - главада «адам – коом - мезгил» катыштыгы адеп борборго коюлган «Биринчи мугалим» повестиндеги идеологиялык акцент жазуучунун чыгармачылыгында бара-бара жалпы элдик, адамзаттык маанилерди козгоого чыгынып, концептуалдуулукка ээ болууга жетишет. «Биринчи мугалим» повестинде автор «коммунисттин образын атайын идеализациялап, ага (образга) азыркы көз караштан андоону аракет этип, кийинки жаштарга аталардын өлбөс иштери жөнүндө эскертүүнү көздөгөндүгү»¹ айгинет. Чыгармадагы образ идеологиялык кешпирге ээ болгону менен адамдардын жашоосундагы өз ара мамиле бир гана идеялык салттуулук менен чектелбестиги жаңы мектептин ачылыш салтанатына келгендердин чөйрөсүнөн дааналанат. Калемгер муну ачык туйгандан улам кийинки чыгармаларында каармандардын турмуш жагдайларын «революциялык өнүгүү» чындыгынын талабында гана эмес, ички диалектикалык процессин түзүү менен көркөм ишке ашырууга батынды. Натыйжада бийик максатка өзүн жумшагандай эрдесинген Танабай менен улуу-кичүүгө баркы жок, Элпек аке атанган Момундун трагедиясынын тамырлары бир экендиги аныкталып, диагнозу окшош коюлду. Бири жаңы традицияны жактоо менен өткөндү ойлонбой жерүүгө, ага «көр казуучу» болууга умтулса, экинчиси өткөндүн салт санаасын сокур ээрчиген, аны жаңы турмуш шарттары, талабы менен байырлатууга, байытууга диттенбегендигинин аркасында мезгил арабасынан итерилет.

Танабайдын образына карата кезегинде ар кыл баалар берилген. Айрыкча адабиятчы К.Артыкбаевдин анын «ички дүйнөсүнүн диалектикасы татаал» экендигин туура андоосу жана «эки түрдүү Танабайдын пайда болгондугу», интеллектуалдуу каарманга кирбестиги жөнүндө байкоолору полемика жараткан. Ошентсе да адабиятчынын баамдары, биздин оюбузча өз учурунан караганда туурадай. Себеби ал (Танабай) адабиятчы

¹ Айтматов Ч. Создадим яркий образ коммуниста // Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водой. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. –91-б.

К.Асаналиев белгилегендей, биринчи иретте «идеянын адамы»¹ экендиги танылгыс чындык. Ошондуктан жазуучу ага идеологиялык миссияны көз көрүнө ыйгарып, патетикалык ойлорду айттырып, калемгердик максатты айлакердик менен чүмбөттөгөн болуучу. Антпегенде «Гүлсарат» «советтик чындыкты бурмалаган пасквиль сыңары бааланып автору бир далай тагдыр «тамашаларына» тушугаары анык эле»,²- деген баамда чындыктын бардыгын тана албаспыс. Танабай «идеянын адамы» катары сүрөттөлгөнүнө карабастан бул чыгармада ата-бала менен катар муун ортосундагы байланыштын ар кыл диапозону көркөм талдоого коюлгандыгы менен айырмаланат жана ага баа берүүчү сыңары башкы каарман Танабайдын акыл калчоосу көңүл бурууга арзыйт. Өткөнгө, бүгүнкүгө абай салууга жетишүүсү Танабайга аналитикалуулук сапатын ыйгарат. «Атаңан кеч десе кечип кетиштен тайбаган нымтыраган уулунун», же оторун калтырып, шаарга баш бербей кетип, «бош бочке» түртүп жүрүп, акырында соттолгон Бектайдын тагдырлары муундук байланыштын турмуштук зарылдыгын буга чейин кыргыз адабиятында көркөм иликтенбеген жаңы ыңгайын ачкандыгы менен баалуу. Жазуучунун ал учурдагы терең ынанымынан жаралган сюжеттеги образдар системасынан башкача тереңдикти күтүү болбос. К.Бобулов белгилеген мифо-поэтикалык элементтер³ алгачкы жолу «Гүлсарат» повестинде көрүнгөнүнө карабастан Танабайдын дүйнө түшүнүгүндө элдик философияга сугарылган педагогикалык табигый ийкемдик, сезимталдык кийинки адабий замандаштарына салыштырмалуу бөксө, а тургай жокко эсе дегенибиз туура.

Ч.Айтматовдун көркөм ойлоосунда муундар байланышы тууралуу проблеманын ар качан турмуштук баалуулугунун адабий чагылышы «Ак кемеден» тарта концептуалдуулукка ээ боло баштаган. Чыгармачыл оюн натыйжалуу ишке ашыруу үчүн калемгер жанрдын ички потенциялын мурдагыдан бөлөкчө жолукпагандай пайдалана алды. Көөнө тарыхты бүгүнкү күнгө

¹ Асаналиев К. Движение во времени. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. –138-б.

² Жумаев М. Ч.Айтматовдун калемгердик чеберчилигинин кээ бир «сырлары» // Түрк элдеринин тили жана адбиятынын актуалдуу маселелери: Ч.Айтматовдун 70 жылдык мааракесине арналган эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. (10-11-дек. 1998) -БГУ, 1998. –105-б.

³ Бобулов К. Жаңы тилке. – Бишкек: Адабият, 1991. – 126-б.

жана легендага тутумдаштырып, баяндоонун мезгилдик, мейкиндик чектерин журуулуштуруп, муундар ортосунда идеялык биримдиктин ажырагыс диалектикалык байланышы зарылдыгын чечмелөөгө жетишти. Баланын эки жомогунун тең ада болушу – Баланын өмүрүнүн бүтүшү, бул болсо Момундун жашоодогу эң чоң трагедиясы. Улуу менен соңку муундун ортолорундагы байланыш формалдуу жана деградацияга учурап бараткандыгын так аңдаган калемгер коомдун келечеги үчүн кооптонуусун нивхи элинин турмушунан алынып жазылган окуялар тизмегинде дагы бир жолу чыгынганын «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» аттуу повести далилдейт. Мында жогорудагы идея бир ыңгайдан каралса да, бөлөк жагдайдан чечмеленип, улуту, расасы, дини, тили, маданияты, жашоо шарты, экономикасы жагынан канчалык айырмага ээ болушпасын аталган проблема жер үстүндөгү адам баласы үчүн бардык мезгилдерде жашоонун нормалдуу улантылышы үчүн эң орчундуу турмуштук маселеден болуп келгендигин жана болуп кала бере тургандыгын дагы бир жолу көркөм аңдатат.

Нивх жазуучусу В.Сангиден уккан бул сюжетти Ч.Айтматов согуш учурундагы өспүрүм балдардын СССРдеги көргөн күндөрүн: баланын кусалыгын, чоңдор менен бирдикте Жеңиш деп тарткан азап-тозогун чагылткан дагы бир көркөм полотного айлантууга ашыкпады. Анын чыгармачылык лабораториясында Момун менен типтеш, бирок андан талтөөндөй айырмалуу карыянын образы, өрнөгү уюткуланып, жеке адам эси, эл эси, келечек үчүн жоопкердик, жаштар алдындагы милдет сыяктуу проблемалардын каркасы түзүлгөн. Бул жазуучунун ушул проблемалар тууралуу көз караштары жаңы табылгалар менен толукталгандыгын айгинелейт. «Ак кеме» повестинен баштап калемгердин көркөм ойлоосунда муундар байланышы турмуштагы омоктуу маселелердин бири катары көркөмдөөнүн туруктуу объектисине айланса, «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» чыгармасы менен бул проблема философиялык концептуалдуулукка ээ болуп биротоло калыптанدى.

Адам жана бийлик, адам жана система, адамдын эркин башкаруудагы бийлик ээлеринин волонтаризми жана демократиялуулук сыяктуу глобалдык маанидеги түшүнүктөр Ч.Айтматовдун улам кийинки «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы» сындуу романдарынын өзөгүнө коюлду. Алардын ар биринин борборунда легендалык тарых –

өткөн реалдуу тарых - бүгүнкүнүн тарыхы (окуялары) деген үч биримдик түйүн - драматизмге бай турмуш картиналары - фантастикалык тарых менен тутумдашып көп пландуу, катмарлуу маани-маңызга ээ тарыхый эс проблемасын ар түрдүү ракурстан философиялык чечмелөөнүн үлгүсүн жаратууга алып келди.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында «Ак кемеден» тарта мифтик персонификацияланган энелердин образдары орун ала, алар соңку романдарында реалдуу негизге ээ болушту. Албетте, аталган повестине чейин деле Сейде («Бетме-бет»), Толгонай, Жер-Эне («Саманчынын жолу»), Асел («Делбирим») сындуу ар тариздеги эне образдарынын болгондугу шексиз. Бирок Мүйүздүү Бугу-Эне, Айым-Балык-Эне, Догулан-Эне, Найман –Эне, Акбара-Бөрү-Эне, Руна Лопатина-Эне сыяктуу образдардын галереясы таптакыр башка функцияга, идеялык башка тереңдикке, башка көркөм мааниге бай. Алар негизинен манкурттукка – адам-энеби, айбан-энеби - баары каршы турушкан, тукумун курут кылуудан сактоого, жаратылыштык озуйпасын абийирдүүлүк менен өтөшүнө жетишүүгө бар дараметин сарпташкандар. Адамзат коомунун төмөнкү өнүгүшүндө дегенин дегендей аткаруучуларды тарбиялоо же кыңк этпей баш ийдирүү жолдору кулчулук, ал эми айрымдарын баштарына шири кийгизүү ыкмалары менен жүзөгө ашырылып келген. Ч.Айтматов адам баласынын басып өткөн жолундагы ал көрүнүштү тек билдирүү же эскерүү менен алымсынбады. Ал бул окуялардан кийинки күндөрдөгү процесстердин ортосундагы маанилик байланыштарды туура таап, көркөм сабактарын, коркунучтарын набат-эскертүү кыябында ача алды. Манкурттукка аргасыздан моюн сунган Жоламан менен Сабитжандын, Таңсыкбаевдердин айырмачылыктарын, жакындыктарын тарыхый параллель жүргүзүү аркылуу көрсөтөт. Чынгыз хан менен Эрдене, Догуландын, жергиликтүү узурпатор Абдилхан менен Раймаалы, Бегимайдын, «сбакит» же иксрод чыгарууга ниеттенген компорган жана анын тике өкүлүнөн болгон Андрей Крыльцов менен пациентка делинген камактагы №А-6-87 Руна Лопатинанын карама-каршылыктары жөн гана индивидуалдуу бейпилдиктерин сактап калуу күрөшүнө кирбейт. Ал баарыдан мурда келечек алдындагы жоопкердиктерин, демек акыл, эс, жөндөмдөрүн, ишеним, тажрыйбаларын, тилин, динин жана башка асыл делинген дөөлөттөрүн кийинки муунга татыктуу түрдө тапшыруу, абийрин сактоо үчүн жүргүзүлгөн айыгышкан жана элдешкис күрөшкө жатат. Рунанын капилет

бирок максаттуу өлүмү тегин жеринен буга чейин мамлекеттик тапшырма, милдет сыяктуу ойлордун туткунунда жүргөн Андрей Крыльцовго адамдын адамдыгы эмнеде же Ч.Айтматовдун дагы бир каарманынын сөзү менен айтканда «канткенде адам уулу адам болот?» суроосун алдына койгон жок да!

Ч.Айтматовдун романдарын жана повесттерин тарыхый деп атоо эч мүмкүн эмес, бирок анын чыгармаларында тарых адамзат тажрыйбасынын жалпылаштырылган факты-картиналары иретинде орун алып жүрүшү табыгый көрүнүш. Жазуучунун чыгармачылык акценти биринчи кезекте коомдук жана тарыхый эс проблемасына бурулуп, өткөн менен бүгүнкүнүн диалектикалык байланышын ачууга арналып келет. Чыгармаларында публицистикалуулык стиль, полемикалык дух орун алгандыгына карабастан философиялык маани бардыгы адабиятчылар тарабынан белгиленип келүүдө. Ал эскерилген байланыштын тарыхый перспективаларын, муундар ортосундагы жоопкердик милдеттерин моралдык позитивдүү да, негативдүү да жактарын жымсалдабастан, сентенциясыз шекспирдик боектор менен сүрөттөп, улам жаңы бийиктиктерге жетишкендиктерин байкаса болот.

Диссертациянын корутунду бөлүмүндө жазуучунун ар кыл жанрдагы тарыхый эс проблемасынын көркөм чагылышын изилдөөнүн натыйжасында табылган тыянактар келтирилди. Тарыхый эс проблемасы калемгердин көркөм ойлоосунда түркүн стадияларды басып өттү. Алгач ата-бала же үй-бүлөлүк ички мамилеге жана ата менен эненин балага карата тарбиясы бир багыттуу болгондугуна карабастан үй-бүлө ичинде ар биринин өз орду, ролу, нюанстарга ээлиги «Сыпайчы», «Ак жаан», «Газетчи Дзюйю», «Уулу менен жолугушуу», «Ашым» аңгемелеринде адабий анализге алынат.

Ал эми улуу-кичүү, муундар аралык мамиле же атанын балдары, бир уруунун, айылдын, чөйрөнүн, социалдык топтун, коом ичиндеги улуулардын кичүүлөргө тарбиялык мамилелери «Жамийла», «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Кызыл жоолук жалжалым», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт», «Ак кеме» повестеринде концептуалдуулукка ээ боло баштагандыгы ырасталды.

Улуттук каада-салттар, үрп адаттар, диний мазмунга ээ түшүнүктөр, ата-бабаларга байланыштуу турмуштук окуялар, айрым тарыхый инсандарга байланыштуу аңыздар, легендалар

жана адам-чөйрө же андан кеңири адам-коом система катыштыгы «Гүлсарат», «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы» романдарында адабий анализге алынды.

Жазуучунун чыгармаларын илимий максатта талдоонун натыйжасында тарыхый эс маселеси түркүн, бирок бири-бирине тыгыз, а тургай өтмө катар байланышына ээ (преемственная связь) компоненттерден турары аныкталды. Тактап айтканда: жогорудагы компоненттердин деформациясы инсандын тарыхый эс түшүнүгүнүн андай же мындай өксүгүнө алып келиш ыктымалдыгы Ч.Айтматовдун аңгеме повесть, романдарынын көркөм структурасында реалисттик даражада чагылдырылган. Башкача айтканда бүт дүйнө ар бир адам менен жашардыгы. Мейлиң атеист бол, мейлиң монотеист бол, бирок бул дүйнө сени менен бар, сен жок болсоң сени менен кошо жок! Демек ага абдан аяр, этиет мамиле кылуу адамдык парыз. Улуулардан калган мурас, кийинкилерге калыбында өткөзүп берүү ар кимдин милдети. Ч.Айтматовдун ар бир көлөмдүү чыгармасынын леймотивин түзгөн бул ойду чечмелөөдө жазуучу ата-баба түшүнүктөрүн, каада-салттарын, диний ишенимдерин, элдик оозеки чыгармалардын көркөм структурасында камтылган этикалык, эстетикалык принциптерди адабий плацдарм катары пайдаланып өнүктүрүүдө.

Диссертациялык темага байланыштуу жарыяланган публикациялар

1. Муундар байланышы Ч.Айтматовдун чыгармаларында // Жыйнакта: «Түрк элдеринин тили жана адабиятынын актуалдуу маселелери». – Бишкек, БГУ, 1998. –120-122-б.
2. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы ата-бала проблемасы // Жыйнакта: «Озмителиевские чтения». - Бишкек, БГУ. 1999. –121-126-б.
3. Келечектин башаты // «Сборник научных трудов». 4 вып. – Бишкек, КГПУ, 2000. –276-279-б.
4. Эс тарбиясы-чыныгы гуманизмдин көрсөткүчү. // Жыйнакта: «И.В.Гете и развитие мировой литературы». 1 кн.. – Бишкек, БГУ, 2001.-173-178-б.
5. Фольклордун жазма адабияттагы көркөм-идеялык горизонту// «Озмителиевские чтения». – Бишкек. БГУ, 2001. –98-102-б.
6. Адам, коом, система катыштыгы Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында // «Сборник научных трудов». 5 вып.- Бишкек, КГПУ, 2001. –197-201-б.
7. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы өспүрүмдөр дүйнөсү // Жыйнакта: «Непрерывное образование в новом информационном пространстве». – Бишкек, БГУ, 2001. –343-349-б.
8. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы фольклоризм // «КМПУнун 50 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары». – Бишкек, КМПУ, 2002, -221-225-б.
9. «Кассандра тамгасын» башка өңүттөн караганда // Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: Серия 1. Гуманитардык илимдер. – Чыг. 4. филология. Адабият таануу. – Бишкек, КУУ, 2004. -103-105-б.
10. Ч.Айтматовдун чыгармаларында махабат темасынын берилиши. // КМПУнун жарчысы: Серия 3. Гуманитардык илимдер. – Чыг. 2. Бишкек, 2004.- 576-579-б.
11. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы аялдар образы жана улуттук салт. // КМПУнун жарчысы: Серия 3. Гуманитардык илимдер. –Чыг. 2. Бишкек, 2004.- 560-564-б.

Г. Жумаеванын «Ч. Айтматовдун чыгармаларында тарыхый эс проблемасынын көркөм иштелиши» аттуу кандидаттык диссертациясынын А Н Н О Т А Ц И Я С Ы

Кыргыз элинин жашоо образынын маанилүү көрсөткүчүнөн болуп саналган тарыхый эс тутум маселесинин Ч.Айтматовдун чыгармаларында көркөм иштелиши диссертациялык изилдөөнүн башкы проблемасын түзөт. Коомдук-саясий жаңы талаптардын негизинде бул маселеге белгилүү жазуучубуздун көркөм мамилесинин стадияларын аныктоо менен анын чыгармачылык лабораториясында концептуалдуулукка ээ болуусун жана калыптануусун иликтөөнүн теориялык, практикалык мааниси зор.

Иштин **«Ч. Айтматовдун чыгармаларында муундар мамилесинин көркөм чагылышы»** деп аталган биринчи главасында жазуучунун алгачкы аңгемелеринен тарта 70-жылдардын ичиндеги айрым повесттери талданылып, муундар мамилесинин чыгармалардын көркөм структурасындагы таанытуучулук, идеялык функциялары образдар системасындагы реализацияланыш даражалары боюнча баа берилген.

«Тарыхый эс проблемасы Ч. Айтматовдун көркөм ойлоосунда концепция катары» деп аталган экинчи главасында калемгердин муундар мамилесиндеги тарыхый эс проблемасынын турмуштук маани-маңызына айрыкча концептуалдуу максат эткен «Ак кеме» повестинен тарта романдарынын архитекtonикалары анализденип, «адам - коом», «адам – система» катыштыктарынын адабий образдардын жүрүм-турумдарына, психикасына, мотивдерине тийгизген таасирлеринин чагылышы кыргыз элинин традициясы, каада-салттарынын, диний ишенимдеринин алкагында синтездүү талдоого алынган.

Адабият таануудагы тарыхый-салыштырма ыкмасы колдонулуп жазуучунун чыгармаларынын көркөм-идеялык, эстетикалык кайталангыстыгы, философиялык тереңдиги тарыхый эс проблемасынын өткөн, бүгүн келечекки перспективасын көркөм иштелиши менен карым-катыштуу экендигин тастыктаган корутунду чыгарылган.

АННОТАЦИЯ

Кандидатской диссертации Г.Жумаевой на тему «Художественное осмысление проблемы исторической памяти в произведениях Ч.Айтматова»

В произведениях Чингиза Айтматова всегда художественно воссоздавалась преемственность поколений. Но, как показано в исследовании, она на раннем этапе и до середины 70-х годов в творчестве писателя присутствовало как жизненное достоверное явление. Это показано в первой главе («Художественное воссоздание в произведениях Ч.Айтматова взаимоотношений поколений») диссертации, где проанализированы рассказы и некоторые повести вышедшие из под пера писателя до 70-х годов.

Во второй главе («Проблема исторической памяти как концепция в художественном мировоззрении Ч.Айтматова») рассмотрены повести «Белый пароход», «Пегий пес бегущий краем моря», романы «И дольше века длится день», «Плаха», «Тавро Кассандры», а также «повесть в романе» «Белое облако Чингизхана» и «Лицом к лицу» в новой редакции. В ходе анализа систем образов этих произведений показано как отношения поколений от простого жизненного факта трансформировалась в художественном сознании писателя в философскую концептуальность, проблему исторической памяти, которая имела и имеет нетленное значения во все времена и у всех народов.

В заключении даны составляющие компоненты исторической памяти, которая в новых общественно-культурных условиях играют немаловажную роль в гуманистическом воспитании подрастающего поколения.

**Annotation of G.Jumaeva's candidatic dissertation on the theme
Artistically sense problems of historically memorize in works of
Ch. Aitmatov.**

Summary.

In works of Chyngyz Aitmatov always artistically created the succession of generation. But it was appeared in research in an early stage and to the middle of the seventieth in creative works of writer was presented as vital reliable occurrence. That was showed in first chapter of ("The artistic creation of relation's generation in Aitmatov's works"), dissertation where analysed stories and some narratives, published by writer to seventieth.

At second chapter ("The problem of historical memory as conception in artistic world outlook of Aitmatov") examined the narratives: "The white ship" "Пегий пес, бегущий краем моря" the novels "И дольше века длится день (A day longer than an age)", "Плаха", "Plaha", "Тавро Кассандры", also "the narrative in novel", "The white cloud of Chyngyzkhan" and "Face to face" in new editing. In course of analysis system's form of this works was shower how the attitude of generation from simple vital fact transformed in artistic consciousness of writer to philosophic conception, to problem of historical memory which had non-decaying meaning of all times in all people.

In conclusion was given the composite components of historical memory which in new society-culture conditions played important role for humanistic education of the rising generation.

*Басууга 18.09.04 кол коюлду. №1 офсет кагазы.
Кагаздын форматы 60*80 1/16 «Кыргыз фонд ариби».
Нускасы 100.*